

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Tolerantie: het "Osmaanse" versus het moderne model

van Ree, E.

Publication date
1996

Published in
Het nut van Nederland: opstellen over soevereiniteit en identiteit

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Ree, E. (1996). Tolerantie: het "Osmaanse" versus het moderne model. In K. Koch, & P. Scheffer (Eds.), *Het nut van Nederland: opstellen over soevereiniteit en identiteit* (pp. 85-101). Bert Bakker.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Tolerantie: het 'Osmaanse' versus het moderne model

ERIK VAN REE

Het debat over de vraag of Nederland al dan niet beschikt over een 'nationale identiteit' is op het eerste gezicht nogal curieus. Er bestaat zoiets als een Nederlandse natie (te weten de verzameling van Nederlandse staatsburgers), en dat deze over een identiteit beschikt lijkt daar logisch uit te volgen. Dit is op zichzelf juist, maar toch ligt de zaak uiteraard minder eenvoudig. Het woord 'identiteit' suggereert dat overigens al. Volgens *Van Dale* betekent dit: 'eenheid van wezen' of 'volkomen overeenstemming'. Identiteit is een relationeel begrip. Het doelt op een naam (respectievelijk een definitie) en een te benoemen (respectievelijk te definiëren) zaak of persoon. Bij de vaststelling van de identiteit van een persoon gaat het slechts om de vraag of men diegene is voor wie men zich uitgeeft, ofte wel: of men werkelijk de beweerde naam draagt. Het vaststellen van een identiteit van een voorwerp is in principe eenvoudig wanneer het gaat om de vraag of dat voorwerp behoort tot een klasse waarvan een onomstreden definitie bestaat. Zo levert het weinig moeilijkheden op om vast te stellen of een figuur een vierkant is. In het geval van de 'Nederlandse nationale identiteit' gaat het echter om het vinden van een definitie van een zaak waarvan er maar één bestaat. Welnu, slechts een volledige beschrijving van de Nederlandse natie zou een definitie opleveren die daar 'volledig mee overeenstemt'. Alle andere definities berusten op een in beginsel willekeurige keuze van wat men beschouwt als behorend tot ons 'wezen' en wat niet. Bovendien: in het onderhavige geval is elke definitie onvermijdelijk deel van hetgeen gedefinieerd wordt. Eenieder die zichzelf definieert, raakt verstrikt in een woud van paradoxen en eindeloze regressies.

Is een strikt kloppende definitie van 'het Nederlandse' dan eigenlijk wel te geven? De vraag in deze scherpte te stellen, impliceert het ontkennende antwoord reeds. Vandaar ook het opgewonden debat, waarin diegenen die deze onmogelijkheid beklemtonen telkens teruggrijpen op een van de twee kennistheoretische dilemma's die ik zojuist schetste. Het element van de willekeur: want is 'de natie' niet net zoiets als 'de historische Jezus'? Ieder projecteert er zijn eigen beeld in. Voor de één is Nederland

typisch calvinistisch en voor de ander juist libertair. En het element van de politieke betekenis van de gekozen 'identiteit'. Want is het niet zo, dat het geven van een definitie zelf medebepalend is voor wat de Nederlandse natie wordt? Als we maar hard genoeg beweren dat deze een exclusief christelijke is, dan wordt zij vanzelf een vijandig oord voor moslims, ook als zij dat in eerste instantie nog niet was. Hier staat echter tegenover, dat de conclusie dat er dus helemaal niets zinvols over de Nederlandse identiteit te zeggen is, en dat deze dus als het ware niet bestaat, duidelijk ongerijmd is. De principiële problemen zijn weliswaar niet geheel op te lossen, maar moeten wel degelijk op een aanvaardbare manier te reduceren zijn.

DE 'NEDERLANDSE NATIE'

Alhoewel een auteur als Anthony Smith benadrukt dat de wortels van naties vaak teruggaan op oude etnische gemeenschappen, bestaat er in de hedendaagse literatuur min of meer consensus over het feit dat naties zelf een ontwikkeling van de moderne tijd zijn.¹ En hoewel het niet altijd wordt uitgesproken (het 'historisch materialisme' is enigszins besmet geraakt), speelt in de verklaring van hun ontstaan de unificerende werking van de zich ontwikkelende markteconomie een voorname rol. Benedict Anderson heeft daarnaast een groot aantal vormende mechanismen beschreven, zoals wat hij 'print-capitalism' noemt, leidende tot een standaardisering van de taal, de uitbreiding van het onderwijs en van bestuursystemen, maar ook zaken als volkstellingen, cartografie en het ontstaan van een netwerk van musea.²

Ook in het werk van E.J. Hobsbawm is de unificerende, en daarmee 'natie'-vormende, werking van de moderne staat beschreven, zoals via de posteries en het spoor, de politie, verplichte schoolgang, het leger en de dienstplicht, de burgerlijke stand en de belasting. De burger werd gedwongen te participeren in een zich steeds verder standaardiserend maatschappelijk leven, en werd zodoende in een nieuwe, 'nationale' vorm gekneed. De tijd waarin West-Europa overspannen was door een ruimvallend katholiek-Latijns net, maar voor het overige oneindig versplinterd bleef, is definitief tot een einde gekomen.³ Het is echter enigszins omstreden in hoeverre naties ook cultureel tot werkelijke eenheden geworden zijn.

Ernest Gellner heeft de natievorming beschreven als een proces van culturele homogenisering. Hij betoogt, mijns inziens terecht, dat zowel de markteconomie als het moderne bureaucratische bestuursysteem ook op

het gebied van cultuur en gewoonten een zekere unificatie vereist. Daarzonder kan een staat namelijk moeilijk als een efficiënte eenheid functioneren. De interne communicatie wordt gehinderd en het ontbreekt de burgers aan de nodige mobiliteit.⁴ Wanneer een begrip als 'culturele homogeniteit' wordt geïntroduceerd, vooral in een polemisch artikel, belandt men echter al spoedig in een politiek mijnenveld. In een artikel voor *de Volkskrant* van 4 januari 1995 ben ik op deze kwestie ingegaan, in reactie op een eerder artikel in diezelfde krant van 16 november 1994, geschreven door Meindert Fennema en Jean Tillie, waarin dezen hadden beschreven hoe zich in Nederland geleidelijk een 'volksnationalisme' aan het ontwikkelen is. Men barricadeert zich meer en meer op een eiland van exclusief, cultureel gedefinieerd Nederlanderschap, aldus deze auteurs. Ik had daarbij opgemerkt dat dit waar moge zijn, doch dat het verschil tussen een dergelijk 'volksnationalisme' en een puur staatkundig gedefinieerd nationalisme van minder belang is dan men wel zou kunnen vermoeden. Bij het contrast tussen beide typen wordt in het algemeen gewezen op respectievelijk de Duitse en de Franse tradities. Het Franse model, met zijn wortels in de tijd van de revolutie van 1789, lijkt nog het meest op de klassiek-Griekse benadering van patriottisch burgerschap. In deze opvatting draait het om een staat die niet zozeer door culturele homogeniteit als wel door wetten bijeengehouden wordt. De burgers vormen primair een politieke gemeenschap, omdat zij leven volgens één wet.

Ook dit model vooronderstelt echter een zekere eenheid van opvatting onder de burgers, namelijk op het gebied van die wetten. Als de helft van de bevolking van mening is dat 'uw rechtsstaat de onze niet is', kan een natie niet functioneren. En de politieke consensus onder een bevolking, die de grondslag vormt voor een stabiel systeem van wetten, is op zijn beurt weer gedeeltelijk geworteld in cultureel en levensbeschouwelijk bepaalde normen en waarden. Zo neigen fundamentalistische christenen en moslims op grond van hun godsdienstige overtuigingen vaak tot een vorm van theocratie. Zij menen immers dat Gods wetten boven de democratie staan. Sterke culturele of religieuze verdeeldheid moet op den duur wel leiden tot verdeeldheid aangaande de wet. Het idee dat cultureel antagonisme het efficiënt functioneren van het staatsbestuur niet zou aantasten zal daarom in het algemeen te naïef blijken te zijn. Nog anders gesteld, ook een strikt politieke opvatting van de natie veronderstelt impliciet een zekere culturele homogeniteit. In dit licht is de 'Duitse' respectievelijk 'Franse' accentuering van culturele of politieke natievorming een zaak van ondergeschikt belang. De relatieve homogenisering die moderne na-

ties kenmerkt, strekt zich onvermijdelijk ook uit tot het gebied van de cultuur.

Ook Anthony Smith beschouwt in zijn *National Identity* een gemeenschappelijke cultuur als een wezenskenmerk van nationale identiteit. Daarnaast wijst hij op het bestaan van historische 'mythen', die als effectief kristallisatiepunt voor het culturele zelfbeeld van volkeren dienen. Daartegenover wordt echter vaak gewezen op het feit dat dergelijke mythen zelf ook creaties van late datum zijn, en een volstrekt misleidend beeld van de geschiedenis scheppen. Een goed voorbeeld van een dergelijk 'vals bewustzijn' in Nederland is dat schoolkinderen de indruk krijgen dat de 'vaderlandse' geschiedenis tot de Germanen teruggaat, en dat Karel de Grote een 'Nederlandse' keizer was. Daar staat echter weer tegenover, dat ook indien een bewustzijn 'vals' is, dit bewustzijn zelf wel degelijk bestaat en invloed uitoefent. Een gemeenschap die zichzelf op deels fictieve gronden definieert kan desalniettemin reëel tot stand komen. Andersons begrip 'imagined communities' wijst hierop. Een groep mensen vormt een beeld van zichzelf als een gemeenschap, alhoewel men dat eigenlijk niet is want men kent elkaar niet eens. Maar vervolgens 'wordt het woord vlees'. Er is, kortom, geen sprake van een 'verbeelding' als een hallucinatie, doch als die van de kunstenaar die zijn fantasie reëel 'verbeeldt'.

Naar mijn mening is vooral Durkheims begrip 'collectief bewustzijn' zinvol om te omschrijven wat met een nationale identiteit kan worden bedoeld. Teneinde zichzelf in stand te houden, definiëren samenlevingen, en dus ook naties, gemeenschappelijke normen- en waardensystemen, evenals een gezamenlijke mythologie, waarmee ze hun onderlinge solidariteit zowel reëel als ritueel vastleggen. Dat het bij dit laatste veelal om sprookjes gaat is van groot belang, maar dat doet niets af aan het feit dat deze functioneren. Sinterklaas bestaat niet, maar het sinterklaasfeest wel. Dit alles in aanmerking genomen, is 'nationale identiteit' waarschijnlijk het beste te definiëren in termen van: een gedeeld historisch bewustzijn en een systeem van gedeelde waarden en normen, dat zich in een stelsel van wetten kan vertalen. Dat deze definitie verre van 'sluitend' is erken ik als eerste, maar zij lijkt zinvol omdat zij zowel het mythologische als het 'reële' aspect van naties omvat, en het eerder geschetste, tamelijk vruchteloze, dilemma 'cultuur versus politiek' vermeden wordt. Een voorlopige conclusie uit het voorafgaande is in ieder geval, dat een mede cultureel bepaalde nationale identiteit wel móet bestaan, wil een staat althans enigszins coherent functioneren.

Deze conclusie lijkt negatief te worden bevestigd door bijvoorbeeld Soedan, waar christenen en moslims in een burgeroorlog gewikkeld zijn, of Israël-Palestina waar één 'multi-culturele' joods-Palestijnse staat niet tot de mogelijkheden behoort. Anderzijds echter lijkt zij in strijd met het feit dat vele landen in de wereld wel degelijk functioneren op basis van multi-culturalisme. Nederland zelf is met zijn voormalige 'zuilen' een goed voorbeeld. Ons land was al lang een lappendeken — van katholieken, protestanten en onkerkelijken. En zo zijn de Verenigde Staten een smeltkroes van etnische groeperingen die er ieder hun eigen gewoonten en overtuigingen op na houden. Bij nader inzien is hier van strijdigheid echter geen sprake. Het systeem van wederzijdse religieuze tolerantie is in de loop van de zeventiende eeuw uit de Westeuropese burgeroorlog tussen katholieken en protestanten voortgekomen. In de termen die ik hier aanhoud betekent dit, dat de partijen bereid waren een nieuw systeem van gedeelde waarden en normen (draaiend om diezelfde tolerantie) te omarmen en dit feitelijk boven hun eigen overtuigingen te plaatsen. Vaak gaat zoiets gepaard met de kunstmatige verering van symbolen van eenheid, zoals in de Verenigde Staten de vlag en de grondwet, waaromheen de nieuwe natie wordt gebouwd. Tolerantie vereist echter wel dat beide partijen de bereidheid hebben hun eigen 'nationaliteit' terug te brengen tot een amendement op de nieuwe eenheidsnatie. Anders gezegd, ook voor een 'multi-culturele' staat geldt dat hij alleen kan functioneren wanneer hij tot op zekere hoogte ophoudt multi-cultureel te zijn. Eén normensysteem dient te domineren — hetzij dat van de dominante groepering binnen die staat, hetzij een 'abstract', overkoepelend ideaal van tolerantie.

In dit licht is een definitie van de Nederlandse politieke cultuur, van haar 'nationale identiteit' voor de hand liggend: Nederland is bovenal een tolerant land. Dit lijkt een flauwe open deur, maar bij nader inzien is het niet alleen een voor de hand liggende, maar ook een heel aardige definitie, omdat zij op een verrassende manier tegemoetkomt aan enkele van de eerder genoemde bezwaren tegen dit soort definities. Zij bevat namelijk, zowel historisch als logisch, ook haar eigen tegendeel en heeft daarom een meer omvattende inhoud dan men op het eerste gezicht zou menen. Tolerantie ontstaat in fanatieke universa. Het is een formule om stijfkoppen die tot elkaar veroordeeld zijn te laten samenleven. De Nederlandse natie als een tolerante te definiëren, impliceert daarmee ook de erkenning van de aanwezigheid van een stevige portie wereldbeschouwelijk fanatisme, of dat nu uit calvinistische of, bijvoorbeeld, katholieke of socialistische hoek afkomstig was. Tolerantie is de formule om deze stromingen in ons

land tot een *modus vivendi* te brengen zonder ze als zodanig op te heffen, maar daarbij is de tolerantie zelf ook weer een vrij radicale formule. Zij is geen waterige soep getrokken van twee kempfanen, maar een op zichzelf staand, volwaardig 'derde' gerecht. Deze definitie blijft uiteindelijk natuurlijk een willekeurige, maar omsluit toch zoveel van 'het Nederlandse' dat ze aanvaardbaar lijkt.

DE MODERNE EN DE 'OSMAANSE' TOLERANTIE

Ik meen echter dat de problemen bij de integratie van een nieuwe cultuur binnen een dergelijke 'tolerante' natie als de Nederlandse niet altijd kritisch genoeg onder ogen worden gezien. Een voorbeeld vormt de in 1994 verschenen essaybundel *De kritische grens* van Jan Pronk, waarin deze met verve betoogt dat er geen enkele echte reden zou kunnen zijn om 'zich bedreigd te voelen door het geprononceerd naar voren komen van andere culturen, religies en levensbeschouwingen'. Hij erkent dat in landen waar een grote immigratie plaatsvindt veel burgers dit wel degelijk als een 'dreiging' ervaren. Echter, het gevoel dat er iets op het spel staat, is eigenlijk alleen een kwestie van betreurenswaardige kortzichtigheid. In wezen kan een cultuur namelijk alleen maar winnen bij de komst van een andere.⁵ Ik meen nu dat dit betoog zelf kortzichtig is, en zelfs niet van een zeker demagogisch element gespeend. Om te beginnen is er al sprake van een zeer voor de hand liggende tegenstrijdigheid. Men neme een open en pluriforme samenleving, een natie die zich baseert op wederzijdse tolerantie van de samenstellende groeperingen. Men zal dan moeten erkennen dat het althans mogelijk is dat de komst van een hypothetische cultuur die niet bereid is het 'tolerante' spel mee te spelen, daar een bedreiging voor zou kunnen vormen.

Eerst echter nog enkele korte opmerkingen over het taalvraagstuk, dat ik niet centraal wil stellen maar ook niet onbesproken wil laten. Staten kunnen ongetwijfeld functioneren op basis van twee- of meertaligheid. Alleen al het geijkte voorbeeld van Zwitserland toont dit volstrekt overtuigend aan. De noodzaak van taalkundige homogeniteit van een natie is geen absolutum. Echter, het is wel zeer gewenst dat er althans één taal is die door alle burgers vloeiend, als een moedertaal, wordt gesproken. Is dat niet het geval, dan neemt het vermogen van de burgers om met elkaar te communiceren af, en dat is in alle opzichten negatief. Bovendien dient er voor het soepel functioneren van de staat één taal te zijn, en geen twee of meer, die als bestuurstaal wordt gehanteerd. Een van de belangrijke rede-

nen dat een land als India niet desintegreert, is dat het Engels onder de elite min of meer als tweede moedertaal fungeert. Hindi zou door de inwoners van Zuid-India nooit als zodanig worden geaccepteerd. De komst van een grote gemeenschap anderstaligen in een land is dus op zichzelf genomen een probleem. Veel multi-nationale staten kunnen er letterlijk eeuwen mee blijven worstelen. Er bestaat namelijk geen goede oplossing voor. Vanuit democratisch oogpunt zou de tweede taal op gelijke voet met de eerste moeten worden behandeld, doch dat kan vanuit het belang van het geïntegreerd functioneren van staat en samenleving niet worden aanvaard.

Het voornaamste probleem bij de komst van een tweede cultuur betreft echter normen en waarden. Alle culturen kennen er een aantal die zij van universele betekenis achten, dat wil zeggen, waarvan men meent dat ze zowel binnen als buiten eigen kring strikt gerespecteerd dienen te worden. Met name dergelijke normen vormen de grondslag voor veel van de wetgeving. Soms levert dit geen problemen op. Zo wordt moord bijvoorbeeld door alle culturen veroordeeld en wettelijk strafbaar gesteld. Maar aangaande andere universeel geachte normen kennen verschillende culturen diametraal tegenover elkaar staande opvattingen. Te denken valt aan de rechtsgelijkheid van man en vrouw, de toelaatbaarheid van lijfstraffen, of wettelijke verboden op seks buiten het huwelijk en op godslastering. In zulke gevallen zijn compromissen niet goed mogelijk, want waar zouden deze in moeten bestaan? Waar twee universelen botsen moet er één wijken. Deze heikele kwestie wordt in brave betogen zoals die van Pronk altijd zorgvuldig omzeild. En wie nu denkt dat dit soort problemen in een 'tolerante' samenleving makkelijk opgelost worden, is slachtoffer van een monumentaal misverstand. De moderne 'tolerantie' is namelijk zelf ook een universeel normensysteem. Het is een systeem met eigen, van algemene draagwijdte geachte normen.

De geschiedenis kent overigens ook een ander type tolerantie, het 'onverschillige' stelsel zoals dat wat gold in het Osmaanse rijk, waar we misschien eerder van positief 'respect' voor andere culturen dan van eenvoudige 'tolerantie' zouden moeten spreken. Het oude Turkije kende bepaalde algemeen geldige wetten, maar daarnaast beschikten moslims, orthodoxe christenen, Armeense christenen en joden ook elk over een eigen systeem van wetten. De diverse religieuze gemeenschappen waren ondergebracht in zogenaamde *millet*s, waarin zij op gebieden als huwelijksrecht en dienstplicht hun eigen wetgeving kenden die door de sultan werd gerespecteerd. In een land als India hebben ook nu nog moslims en hindoes

op sommige gebieden aparte wettelijke regels. Dit type tolerantie is echter typisch pre-nationaal. Het smeedt een bevolking namelijk niet aaneen, maar erkent blijvend het fundamentele verschil. Het 'Osmaanse model' gaat uit van het groepsrecht; het recht de eigen cultuur ongeschonden te behouden, ook als dat strijdig is met de rechten van de individuen die tot die cultuurkring behoren. De moderne, 'nationale' tolerantie gaat echter precies van het omgekeerde beginsel uit: zij is gegrondvest op de bescherming van het individu en aanvaardt het voortbestaan van de groepscultuur alleen voor zover deze de individuele rechten van de leden van de groep niet schendt. De tolerantie voor het individu staat principieel boven die voor de subculturen waaruit de natie bestaat. De moderne tolerantie is daarom een soort smidse, waarin subculturen ten dele worden omgesmolten tot een nieuwe zelfstandige, 'nationale' cultuur.

In een staat die tolerant in de moderne zin is levert de acceptatie van aparte kleding, eetgewoonten, dagindeling of zuiver religieuze overtuigingen in beginsel geen enkel probleem op. De term 'tolerantie', die oorspronkelijk duidt op het 'verdragen' van iets wat men eigenlijk ongewenst vindt, is hier zelfs nog te zwak. Waar het gaat om typische gewoonten en gebruiken, kan zo'n samenleving inderdaad alleen maar winnen bij meer variatie, die gewaardeerd moet worden. 'Tolerantie' gaat hier over in 'respect'. Maar voor de rest, als het gaat om de werkelijk belangrijke waarden en normen, moet onze 'tolerantie' eerder worden beschouwd als onherbergzaam. Het is zelfs een van de meest rigide en veeleisende stelsels die de geschiedenis gekend heeft. Zij veroordeelt namelijk in een utopische vroomheid alle kwalijke onverdraagzaamheid die de mensheid eeuwenlang gekoesterd heeft. De moderne tolerantie eist van ieder zijn medemens niet te schaden. Tolerantie is daarom vaak verbod. Zij verbiedt het aantasten van de lichamelijke integriteit van mensen (vandaar de onaanvaardbaarheid van lijfstraffen), en het achterstellen van mensen op grond van de groep waartoe zij behoren (vandaar de onaanvaardbaarheid van enige wettelijke discriminatie van vrouwen). Zij eist voor de goddeloze het recht om God te lasteren en voor de overspelige het recht op losbandigheid. Althans, ze verbiedt de 'intolerante' mens daarvoor wettelijke straffen uit te vaardigen. De moderne tolerantie is dus bij uitstek 'intolerant'. Een samenleving die haar heeft omarmd, heeft het er makkelijk mee, maar voor wie er van buiten af tegenaan kijkt, is het een onbegrijpelijke omkering van alle waarden, en een opdracht die zo zwaar is dat er bijna niet aan te voldoen is.

Wie stelt dat een samenleving als de Nederlandse van de nieuwkomer

'alleen maar' eist dat men zich aan de wet houdt, heeft volkomen gelijk, en er tegelijk niets van begrepen. De Nederlandse wet is namelijk gebaseerd op een normenstelsel dat lang niet voor iedereen aanvaardbaar is. Zo zijn in ons land kerk en staat gescheiden. En dit politieke feit is weer uitdrukking van een aardverschuiving in het waardensysteem. Niet langer is de Nederlandse wet geworteld in de 'tien geboden', doch de tolerante moraal die ik zoëven schetste bepaalt haar toon. Alleen die bijbelse geboden worden nog wettelijk erkend die overlappen met het overkoepelende seculiere normenstelsel. 'Gij zult niet doodslaan' wordt aanvaard, maar 'Gij zult u geen gesneden beeld maken' of 'Onderhoud de sabbatdag' gelden nog slechts als folkloristische normen van de groeperingen die zich op de bijbel baseren, en worden niet eens meer als universele waarden erkend. Nederland definieert zich niet langer als een christelijke natie, doch als een seculiere, waarin de christelijke kerken slechts als een element in een breder geheel zijn opgenomen. Als gevolg van deze 'omwaardering' is Nederland anno 1996 niet zomaar meer 'tolerant', maar zelfs ongekend vrij. Ons land staat relatief ontspannen tegenover druggebruik. Voor een homoseksuele voorkeur kan je zonder grote schade (of zelfs zonder enige schade) openlijk uitkomen. Mannen die in het openbaar beweren dat hun vrouw in de keuken hoort, kunnen rekenen op een meewarige grijns. Nederland kent een systeem van betrekkelijk milde straffen. Dit lijstje kan naar believen uitgebreid worden.

Welnu, voor een fundamentalistische christen of moslim vormen deze tolerante wet en norm geen abstract raamwerk waarin hij zichzelf makkelijk past, doch een rivaliserende doctrine waar hij zich alleen in kan voegen door een proces van drastische liberalisering door te maken. Juist 'tolerante' samenlevingen eisen niets minder dan de gedeeltelijke prijsgeving door de deelnemers van hun identiteit. Zij moeten telkens weer slikken dat hun eigen universeel geachte verboden door de 'tolerante' samenleving genegeerd en stelselmatig overtreden worden.

Veel van de emotionele discussies over 'de minderheden' komen mijns inziens voort uit het feit dat beide modellen van tolerantie, het moderne en het 'Osmaanse', impliciet doorschemeren, terwijl onduidelijk blijft dat het hier gaat om een fundamentele keuze met verstrekkende gevolgen. Bij een keuze voor het type tolerantie gaat het namelijk om niet minder dan de definitie van de Nederlandse natie, maar dan niet als intellectuele hersengymnastiek maar metterdaad. Een moderne, niet etnisch gebonden doch 'abstracte' natie is bij uitstek geschikt om telkens weer nieuwe culturen op te nemen en om te smeden tot subculturen die een deel van hun

identiteit behouden, maar ook een deel ervan prijs moeten geven. De moderne natie is bijna per definitie 'multi-cultureel', maar dan in een beperkte zin. Dit combinatievermogen vormt de kracht van het concept. Doch dit 'omsmeden' moet dan wel plaatsvinden. Soms lukt het niet, en behouden de afzonderlijke culturen binnen een natie zelf natie-achtige trekken. Een voorbeeld daarvan vormen de Tamils en Singhalezen van Sri Lanka, een staat die als natie dreigt te mislukken, dat wil zeggen in twee naties uiteen dreigt te vallen. Een natie is nooit iets vanzelfsprekends. Telkens wanneer er belangrijke nieuwe etnische, religieuze of andere groeperingen zich aandienen, moet zij zich opnieuw bevestigen. Cruciaal daarbij is dat de nieuwkomer bereid moet zijn hetzelfde proces van aanpassing aan de algemene norm door te maken dat de overige 'zuilen' al eerder doormaakten. Dit is dus in wezen geen proces van 'geven en nemen'. De nieuwkomer geeft. Hij moet datgene inleveren wat de rest al veel eerder ingeleverd had, te weten dat deel van zijn identiteit dat strijdig is met de normen van de moderne tolerantie.

MINDERHEDEN IN NEDERLAND

Momenteel behoort ruim 6 procent van de Nederlandse bevolking tot de zogenaamde 'etnische minderheden': grotendeels Antillianen en Arubanen, Surinamers, Marokkanen en Turken. Over vijftien jaar zal dit percentage waarschijnlijk tot zo'n 15 procent opgelopen zijn. In de vier grote steden behoort gemiddeld meer dan 20 procent tot deze subculturen, en dat zal in dezelfde periode tot zo'n 50 procent toenemen. Het merendeel van de immigranten van buiten de Europese Unie is afkomstig uit gebieden die nog altijd een sterk religieus stempel dragen, en waar op het gebied van de verhouding tussen de geslachten, opvoeding en straf, opvattingen van vroeger tijden heersen. Uiteraard betreft het hier gemeenschappen, bestaande uit individuen, en wel met een even grote variatie als de 'autochtone' Nederlandse. Er leven in ons land liberale Antillianen, marxistisch-leninistische Koerden, alevitische Turken, nationaal-socialistische Nederlanders, en gereformeerden die menen dat vrouwen niet in politieke partijen thuishoren. Het is echter evenzeer onmiskkenbaar, dat gemiddeld gesproken de 'allochtone' gemeenschappen worden gekenmerkt door een wezenlijk conservatiever wereldbeeld dan in ons land gebruikelijk. Het wijzen op variatie wordt een *debaters trick* zodra men er het bestaan van een gemiddelde mee tracht te ontkennen. Het gemiddelde is hier een gegeven van belang. We hebben hier te maken met cultuurpatronen uit een

wereld en een tijd van vóór de onaantastbaarheid van het individu en van vóór de heiligheid van de gelijke rechten.

Wat nieuwe religieuze gemeenschappen betreft — in 1993 was circa 2,5 procent van de Nederlandse bevolking moslim. Het ging hierbij om zo'n driehonderdvijftigduizend mensen, een aantal dat absoluut en relatief geleidelijk groeit. We treffen hier vaak een conservatisme aan met een voor hedendaagse begrippen tamelijk rauwe vorm. Een fenomeen als uithuwelijking — het bestond niet meer in ons land, maar we kennen het nu weer wel. We kennen nu een substantiële bevolkingsgroep waarvan veel vrouwen kleding tot de voeten en een doek op het hoofd dragen, soms uit vrije wil ('om te laten zien we je bent') en soms onder de sociale druk van hun omgeving. De doek, vrijwillig of niet, symboliseert hoe dan ook dat een vrouw zich dient terug te trekken achter een afscheiding die tussen haar en de mannelijke samenleving is opgetrokken. Mannen hoeven de doek niet te dragen. Hij symboliseert een geslachtelijke apartheid. Inmiddels moet op scholen in ernst worden besproken of meisjes op gymnastiek mogen verschijnen met coltrui en lange broek. Handhaving van de leerplicht voor hen is een probleem. Terwijl Marokkaanse en Turkse jongens in de zwembaden vrolijk rondspatten, zitten hun zusjes en moeders op het gras, van onder tot boven ingepakt, in de hitte te wachten tot de kleine heren van de schepping genoeg geduld hebben. De Nederlandse samenleving kent inmiddels een nieuwe subcultuur die wordt geregeerd door een beklemmende moraal die doet denken aan de oude calvinistische wereld in zijn meest benepen vorm. Surrealistische conversaties zoals de volgende zijn helaas normaal aan het worden:

'Waarom mogen jullie niet naast mannen zitten?'

'Om verleiding te voorkomen.'

'En in de tram of de bus?'

'Dan blijven wij staan.'⁶

De opgave waar de samenleving voor staat is te bewerkstelligen dat de 'allochtone' gemeenschappen niet alleen formeel (via een paspoort) maar ook werkelijk deel van de Nederlandse natie gaan uitmaken. Als we het in breder historisch verband bekijken, dan gaat het hier eigenlijk simpelweg opnieuw om het proces van natievorming. De noodzaak van 'integratie' betekent niets minder dan dat voorkomen moet worden dat gemeenschappen van nieuwkomers blijven steken in het stadium van 'protomaties' die zij van nature vormen. Voorkomen moet worden dat zij zich 'verharden' in een relatief isolement van de rest van de samenleving waar zij zich als nieuwkomers nu eenmaal in bevinden. Beslissend daarbij is, dat

zij zich op langere termijn de normen eigen maken van wat ik de 'moderne tolerantie' noemde. Hiertegen zou men kunnen inbrengen dat van burgers slechts geëist kan worden dat ze zich aan de wet houden, en niet dat ze het met die wet eens zijn. Ik zou daar zelf aan toe willen voegen dat een overheid die van de burgers overeenstemming over wat dan ook eist, een flinke stap op weg naar een totalitaire samenleving heeft gezet. Daar staat echter weer tegenover dat het wel gewenst is dat de moderne normen van vrijheid en gelijkheid algemeen gedeeld worden, zowel wegens hun inherente waarde als wegens het geïntegreerd functioneren van de samenleving.

Vanuit dit oogpunt is de komst van de Marokkaanse, Turkse en Surinaamse moslims naar Nederland de meest interessante ontwikkeling. De islam is een religieuze doctrine met een zeer uitgesproken systeem van normen en waarden, en bovendien een die gericht is op de vorming van een politieke gemeenschap met een eigen wetssysteem. Religieuze mythologie, ethiek en politiek zijn hier versmolten. Dat betekent echter niets minder dan dat we hier van doen hebben met een godsdienst met natieachtige trekken. Met hun eis samenleving en wetgeving volgens de universele normen van de koran in te richten, handelen 'fundamentalisme' en 'islamisme' duidelijk in goede overeenstemming met de boodschap van deze heilige schrift, terwijl liberale moslims die zich met de seculiere staat verzoenen daar op veel gespannener voet mee staan. Dit wordt echter niet makkelijk erkend. Zo betoogde Michel Hoebink onlangs dat een islamitische staat niet noodzakelijkerwijze strijdig is met de moderniteit, aangezien zo'n staat ook heel soepel geïnterpreteerd zou kunnen worden. Vergelijk: Noorwegen kent een staatsgodsdienst maar is toch een democratie.⁷ Een curieus argument! Het concept van de staatsgodsdienst, of deze nu christelijk of islamitisch is, is als concept natuurlijk wel strijdig met de democratie. Deze strijdigheid ligt besloten in het idee dat Gods wetten boven die van de mens staan. Het feit dat er staten zijn, christelijk of moslim, die de theocratische gedachte alleen nog voor de vorm belijden doet hier niets aan af.

We moeten er nuchter van uitgaan dat het ontstaan van een betrekkelijk grote moslim-gemeenschap in Nederland grosso modo de stem van het conservatisme in ons land zal versterken. Een parlementaire en politieke vertaling kan niet lang op zich laten wachten. We zullen, hoe dan ook, te maken krijgen met een versterking van de christelijke stem op gebieden zoals abortus en euthanasie, en vraagstukken zoals de doodstraf. Maar er zijn hier nog twee modellen mogelijk. De eerste is dat de Nederlandse

moslim-gemeenschap, net als het grootste deel van de christenen hier te lande dat gedaan heeft, principieel erkent dat religie een privé-zaak is en dat niet de heilige schrift maar de meerderheid van de bevolking de wet stelt. Dit betekent dat deze gemeenschap bereid zou zijn een deel van haar identiteit in te leveren en zich bij de seculiere Nederlandse natie aansluit, zij het op haar religieus-conservatieve flank. Het zou de vorm kunnen aannemen van een oriëntatie op het CDA, maar op langere termijn is het ontstaan van een islamitische partij vergelijkbaar met GPV of RPF ook mogelijk. Het is echter ook denkbaar dat 'fundamentalistische' beginselvastheid de overhand krijgt. Dat laatste zou betekenen dat de natie-achtige trekken die de moslimgemeenschap als groep van nieuwkomers van nature heeft, wezenlijk versterkt worden.

Het is een internationaal gegeven dat het fundamentalisme nog altijd aan kracht wint. Dit moet ook in ons land wel een zekere invloed hebben. En inderdaad, de tijd dat men eenvoudig kan roepen 'dat dit in Nederland niet aan de orde is' is nu al voorbij. Er is in ieder geval één omvangrijke fundamentalistische groepering in ons land die inmiddels regelmatig het nieuws haalt, de Turkse vereniging Milli-Görüs, die gelieerd is aan de Welzijnspartij. Nog niet zo lang geleden werd de tot deze partij behorende burgemeester van Istanboel, die zich hard maakt voor seksueel gescheiden openbaar vervoer, in de Ahoy-hal door duizenden toegejuicht. De vice-voorzitter van AMGT, de Europese koepel van Milli-Görüs, verklaarde onlangs in Antwerpen dat democratie een westers hersenspinsel is dat dient te verdwijnen.

Het grootste gevaar voor een politieke ontwikkeling in negatieve richting schuilt ongetwijfeld in de rampzalige sociaal-economische positie van de etnische minderheden, en van de Turken en Marokkanen in het bijzonder. Deze laatste bevolkingsgroep wordt geconfronteerd met stabiele werkloosheidspercentages van meer dan 30 procent. In Amsterdam en Rotterdam loopt het op tot 40 of 50 procent. Volgens het recente rapport 'Migratie, minderheden en beleid in de toekomst' van een door het rijk ingestelde onderzoekscommissie zijn drie van de vier relevante indicatoren voor de situatie over vijftien jaar ook nog eens negatief. De werkloosheid zal vooral groeien onder slecht geschoolden, onder mensen werkzaam in landbouw en industrie, en onder hen die toch al langdurig werkloos zijn. Het kan eigenlijk alleen maar slechter worden. Dit is een scenario van wanhoop.

Het probleem van de werkloosheid is uiteraard algemeen, maar het treft de etnische minderheden wel onevenredig. Naar mijn mening zou het uitgangspunt voor werkgelegenheidsbeleid het gegeven moeten zijn, dat tussen 1960 en 1993 het aantal gewerkte arbeidsuren in ons land slechts met 5 procent is toegenomen. Dat betekent dat er kennelijk een stabiele hoeveelheid betaalde arbeid beschikbaar is die niet meer toeneemt. Dit stelt zowel sociaal-democratisch beleid dat gericht is op 'banenplannen', als liberaal beleid ten gunste van lastenverlichting voor het bedrijfsleven in een vreemd daglicht. Want wat kunnen die, in het licht van bovenstaand gegeven, uiteindelijk opleveren? Mijn conclusie is dat een beleid gericht op werkgelegenheid, en daarmee op nationale integratie, voor allochtonen op twee uitgangspunten gebaseerd zou moeten zijn.

Ten eerste moet duidelijk erkend worden dat vanuit werkgelegenheidsoogpunt verdere immigratie in Nederland ongewenst is. Vanuit ons nationaal belang, en ik spreek dan uitdrukkelijk niet alleen over 'eigen volk' maar met name over de reeds hier woonachtige allochtonen, is het gewenst de immigratie zo ver mogelijk te beperken. Alleen het humanitaire oogpunt van asielrecht en gezinshereniging stelt hier de grens. Ik ben meer overigens van bewust hier slechts de uitgangspunten van het huidige regeringsbeleid te verwoorden.

Ten tweede is een drastische arbeidstijdverkorting, tot bijvoorbeeld 32 uur, noodzakelijk. Het lijkt de enige manier om te verhinderen dat hele gemeenschappen structureel naar de rand verdwijnen, met alle gevolgen van dien.

Daarnaast is een op nationale integratie gericht cultureel beleid van minstens even grote betekenis. Ik meen dat dit ook twee uitgangspunten zou moeten kennen. Nederland heeft een 'verzuilde' traditie, hetgeen niets anders betekent dan dat ons land al 'multi-cultureel' was voordat het woord was uitgevonden. Alle nieuwe etnische en religieuze minderheden die ons land kent zijn hier evenzeer op hun plaats als bijvoorbeeld de gereformeerde minderheid. De Nederlandse samenleving moet duidelijk maken dat het legitieme bestaan van, bijvoorbeeld, een islamitische gemeenschap op geen enkele manier in twijfel wordt getrokken. Dat betekent dat meisjes die met een hoofddoek op in de klas willen zitten, ook op een openbare school dat recht hebben. De bouw van moskeeën is net zo normaal als die van kerken, en zolang het de christenen is toegestaan de andere helft van de bevolking op zondagochtend wakker te beieren, mogen

de moslims wat mij betreft ook van hun torens toeteren. Een dergelijk beleid geeft minderheden de rustige verzekering dat zij hier net als ieder ander thuishoren. Multi-culturalisme heeft echter ook zijn grens. De moderne natie vormt geen optelsom van subculturen in de oude 'Osmaanse' stijl. Het is omgekeerd — deze subculturen vormen aanvullingen op een gemeenschappelijke eenheidscultuur, namelijk die gebouwd op de beginselen van vrijheid en gelijkheid. Waar de groepscultuur botst met die beginselen wijkt de eerste. Bovendien dient Nederland ook vanuit het oogpunt van de taal een eenheid te blijven.

Ik zou er daarom voor willen pleiten dat de overheid een grote inspanning zou doen, dus ook financieel, een werkelijke investering in 'de natie', om de Nederlandse taal onder volwassen allochtonen die deze niet machtig zijn te verbreiden. Ik meen tevens dat het binnen de gewone lestijd geven van Arabische en Turkse taallessen geen goede zaak is, tenzij uiteraard op dezelfde wijze als Engels of Frans. De aandacht moet aan het Nederlands worden gegeven. Wie zich daarnaast in een tweede taal wil bekwamen dient dat buiten de reguliere lessen te doen. Het is ongewenst Arabisch en Turks een soort semi-officiële status te geven.

Daarnaast zou wellicht de school een sterkere rol kunnen spelen in de verbreiding van moderne waarden zoals de gelijkheid van man en vrouw en de individuele vrijheid, bijvoorbeeld op seksueel gebied. Aangezien er inmiddels gemeenschappen zijn waarin dit verre van vanzelfsprekend is (en er bestaan trouwens ook 'autochtone' gemeenschappen waar het nog altijd niet geldt), behoort er meer gerichte aandacht voor te komen. In een liberale samenleving dragen scholen de normen en waarden van die samenleving niet primair over door lesjes 'burgerschapskunde', die licht in irritant (en vruchteloos) paternalisme kunnen ontaarden, maar vooral door de omgangsvormen die op de scholen zelf gehanteerd worden. De school voedt leerlingen op in het in de samenleving geldende normensysteem doordat de regels die zij stelt in deze normen geworteld zijn. De inhoud van de normen die een samenleving kent, beïnvloedt met andere woorden ook de vorm waarin deze worden overgedragen. Toch zou het aanbeveling verdienen daarnaast de uitgangspunten van individuele vrijheid en rechtsgelijkheid ook meer uitdrukkelijk op de basisscholen en in het middelbaar onderwijs te bespreken. Ik zou ervoor willen pleiten dat de school op dit gebied bewust geen 'respect' toont voor de andere cultuur, doch integendeel meisjes leert dat ze hun broers niet hoeven te gehoorzamen. De school zou op dit punt het onvermijdelijke conflict met de ouders niet uit de weg moeten gaan.

Dit alles roept uiteraard de principiële vraag op in hoeverre normen een privé-zaak zijn en in hoeverre scholen zich daar überhaupt over zouden mogen uitspreken. Een van de paradoxale consequenties van het liberaal-democratische stelsel is dat het iedere burger vrijstaat dit systeem te verwerpen. De gedachten zijn absoluut vrij, en de uiting ervan mag alleen beperkt worden als burgers aan reële bedreiging worden onderworpen. Het staat de racist vrij te verkondigen dat gemengde huwelijken een bron van rassenschande vormen, het mag de fundamentalistische moslim niet verboden worden te propageren dat homoseksuelen bij wet zweepslagen verdienen, en de SGP-aanhanger die meent dat vrouwen niet 'boven mannen gesteld' mogen worden heeft de volle vrijheid dit uit te venten. In die zin zijn normen inderdaad een privé-zaak, en het is volstrekt uit den boze dat een school van een leerling zou eisen zijn of haar mening aangaande welke kwestie dan ook te veranderen. Daar staat echter tegenover dat er in de samenleving een stabiele meerderheid bestaat voor het liberaal-democratische normensysteem. Deze meerderheid heeft zich namelijk vertaald in een document, te weten de Nederlandse grondwet, waarin bijvoorbeeld discriminatie op basis van geslacht, ras of seksuele voorkeur wordt afgewezen. Het moge dus zo zijn dat conservatieve moslims en christenen homoseksualiteit veroordelen — en zij hebben dat recht! — dat neemt niet weg dat de Nederlandse samenleving als zodanig hier een ander oordeel over heeft uitgesproken. Het is daarom ook volstrekt gerechtvaardigd dat in ieder geval openbare scholen, zonder de leerlingen onder druk te zetten, deze normen en waarden aan de orde stellen.

In feite gaat het hierbij om eenzelfde soort proces als dat wat auteurs als Anderson en Hobsbawm hebben beschreven. Het gestandaardiseerde onderwijs was een van de natievormende instellingen in de negentiende eeuw, niet alleen op het gebied van taal maar ook op dat van de waarden. Alle kinderen werden, oneerbiedig gezegd, door dezelfde mangel gehaald. Omdat natievorming een permanent proces is, is iets dergelijks ook nu weer aan de orde. Op zichzelf staat een dergelijke benadering natuurlijk op gespannen voet met het verzuilde onderwijssysteem dat wij in Nederland kennen. Het is een aanpak die meer bij het Franse model past. En het is hier helaas kiezen of delen. Wie islamitische scholen toestaat, kan niet verwachten dat de leerlingen op deze scholen zullen leren dat de koran het aan het verkeerde eind heeft wanneer hij de getuigenis van een man tweemaal zo zwaar laat wegen als die van een vrouw. Integendeel, zulke leerlingen zullen leren dat het islamitische rechtssysteem superieur is aan alle andere, inclusief het huidige in Nederland. Ons verzuilde onderwijs-

systeem doet dus hoe dan ook afbreuk aan de verspreiding van de liberale normen, en vormt zelfs een, in zekere zin, 'Osmaans' element in het Nederlandse stelsel. Overigens, het gaat hier inderdaad slechts om een 'Osmaans' element in een zeer beperkte zin, aangezien van enig apart stelsel van wetten geen sprake is. Onderwijs op levensbeschouwelijke grondslag is in laatste instantie niet meer dan een door een groep ouders collectief uitgeoefend recht op vrije meningsuiting. Dat neemt, ik herhaal het, echter niet weg dat het verzuilde onderwijssysteem op het eerste gezicht strijdig is met het streven naar nationale integratie.

Daar staat echter weer tegenover dat de ervaring uitwijst dat het toestaan aan minderheden hun onderwijs op levensbeschouwelijke grondslag te organiseren hen in die zin integreert in het democratische en seculiere bestel, dat het hen ermee verzoent. Zo propageert het merendeel van de formeel christelijke scholen inmiddels al lang niet meer serieus de bijbelse waarden. Per saldo pakt het verzuilde onderwijssysteem vermoedelijk gunstig uit, op dezelfde wijze als het toestaan van beperkte territoriale autonomie afbreuk kan doen aan een eenheidsstaat doch indirect de samenhang van zo'n staat eerder bevordert dan schaadt. Het lijkt daarom vooralsnog onverstandig in dit opzicht te gaan morrelen aan het bestaande onderwijssysteem.

NOTEN

1. Zie: Smith, Anthony D. (1991), *National Identity*. London: Penguin Books.
2. Anderson, Benedict (1994), *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
3. Hobsbawm, E.J. (1993), *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Gellner, Ernest (1993), *Nations and Nationalism*. Oxford, Cambridge Mass.: Blackwell.
5. Zie: Pronk, Jan (1994), 'De kritische grens'. In *De kritische grens. Beschouwingen over tweespalt en orde*. Amsterdam: Prometheus, p. 195-206.
6. Zie: 'Het is een eer om zo'n belangrijk man te ontvangen', in *de Volkskrant*, 9 januari 1995.
7. Hoebink, Michel, 'Westen negeert moderne islamisten', in *de Volkskrant*, 13 maart 1995.